

بررسی موقعیت تاریخی آذربایجان در نقشه جغرافیایی «ایران و قسمتی از عثمانی»

امیر هوشنگ انوری

هر نقشه جغرافیایی سندی گویا از موقعیت و وضعیت قلمرویی است که به نمایش آن پرداخته است. مرزبندیهای سرزمینی، موقعیت و اسامی مناطق، شهرها، آبادیها و عوارض طبیعی و ترسیم راهها نخستین اطلاعاتی است که مطالعه نقشهها ارائه می‌کنند. در نقشه‌های تاریخی داده‌ها نه تنها در حوزه مطالعات جغرافیای تاریخی بسیار لازم و مفیدند، بلکه برای آشنایی با واقعیت‌های تاریخی نیز می‌توانند به عنوان مکمل سایر منابع کمک دهنده باشند. توجه به متن مفاهیم درج شده نقشه‌های تاریخی در ایران چندان مورد استقبال پژوهشگران نبوده و موارد کاربرد بیشتر محدود به استناد در شکل و عنوان و کمتر محتوا بوده است. این مقاله به بررسی موقعیت آذربایجان با اتکا به متن یک نقشه تاریخی با قدمتی نزدیک به ۱۸۰ سال پیش معطوف است.

نقشه‌نگار

جرج لانگ^۱ (۱۸۰۰-۱۸۷۹ م) نقشه‌کش اهل انگلستان عضو «انجمن انتشار دانش مفید بریتانیا»^۲ بود که در یکی از اقدامهای خود اطلسی دو جلدی به سال ۱۸۳۱ م توسط انتشارات چاپمن و هال^۳ منتشر کرد که در ابتدای آن نوشته بود «این اطلس به منظور گسترش و تشویق آموزش و پرورش با قیمت ارزان ارائه شده است.»^۴ در قرن نوزدهم شیوه‌های حکاکی روی چوب و مس جای خود را به روش جدیدتر لیتوگرافی برای تهیه نقشه‌های جغرافیایی دادند. برای این کار تصویر نقشه را با جوهر مخصوصی که آب به خود نمی‌گرفت روی لوحه مسی یا فولادی منعکس می‌کردند. سپس لوحه را نم زده تا قسمتهای جوهری که نم را جذب نکرده بود، مرکب را به خود گرفته و به این ترتیب از قسمتهای نم دار که مرکب نگرفته بود متمایز شود. مرکب دقیقاً جذب تصویر می‌شد و نقشه‌سازان از کار سخت حکاکی رهایی یافته بودند.^۵

نسخه‌شناسی نقشه

نقشه متعلق به سال ۱۸۳۱ م، یعنی تاریخ چاپ کتاب اطلسی که نقشه درون آن قرار داشته است. ۹۵:۰۰۰۰۰۰۱ مقیاس و ۳۵*۳۰ سانتی‌متر اندازه دارد. محل چاپ آن لندن و اصل آن در مرکز اسناد و تاریخ دیپلوماسی وزارت خارجه کشورمان در ایران موجود است. عنوان دقیق آن «پرشیا با قسمتی از امپراطوری عثمانی»^۶ است.

یک لغتنامه کوچک شامل ۱۹ واژه جغرافیایی فارسی و معادل آن به انگلیسی از قبیل دریا، کوه، رود، شهر، پل و . . . ۷ واژه عربی و ۹ واژه ترکی مشابه و معادل انگلیسی آن در شناسنامه نقشه گنجانده شده که نشان از جنبه کاربردی بودن نقشه دارد و احتمالاً به قصد استفاده مسافران و ماموران عازم شرق تهیه شده است.

در یادداشتی^۸ مهم کنار شناسنامه ۶ پاشانشین^۹ عثمانی در جوار ایران با ذکر شهرهای آن بدین شرح آمده است: بغداد؛ بغداد، حله، بصره؛ کردستان؛ بدلیس، جولامریک، جزیره؛ موصل؛ موصل، اربیل؛ آرفا؛ آرفا، حرا، رقه؛ دیاربکر؛ دیاربکر، ماردین، نیسا؛ وان؛ وان، ارجیش. محل توضیح است که سلطان مقتدر عثمانی، سلیمان قانونی در راستای اصلاحات خود با ادغام سنجاها (ولایتها) در یکدیگر پاشالیکها (ایالتها)ی جدیدی در تقسیمات کشوری فراهم آورد.

موقعیت آذربایجان در نقشه

در نقشه لانگ تمایز قلمروی سرزمینی ایران عصر محمد شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق / ۱۸۳۴-۱۸۲۷ م) به رنگ زرد با محدوده عثمانی زمان سلطان محمود دوم (۱۸۰۸-۱۸۳۹ م) با رنگ سبز و در سمت غربی (چپ) نقشه به طور واضح معلوم است. طبق این سند قرن نوزدهمی آذربایجان به محدوده‌ای گفته شده است که از شمال با رود ارس^{۱۰} به نخجوان^{۱۱}، از شرق از شرق با تالش^{۱۲} و گیلان^{۱۳}، از جنوب با بخش ایرانی کردستان ایالت جبال^{۱۴}، همجوار است که مجموع ایالت‌های پیش گفته تعلق به ایران دارند. طبق نقشه، همسایگی آذربایجان در تمام جبهه غربی با کردستان^{۱۵} عثمانی است.

مفاهیم درج شده در گستره آذربایجان در نقشه از شمال غرب به سمت جنوب شرق عبارتند از: رود قطور^{۱۶}، خوی^{۱۷}، سلماس^{۱۸}، جلفا^{۱۹}، مرند^{۲۰}، صوفیان^{۲۱}، کوه سبلان^{۲۲}، اردبیل^{۲۳}، تبریز^{۲۴}، رود آجی^{۲۵}، شاهی^{۲۶}، سعیدآباد^{۲۷}، سراسکندر^{۲۸} (هشترود)، اوجان^{۲۹}، مراغه^{۳۰}، میانه^{۳۱}، ارومیه^{۳۲}، رودهای شهرچای^{۳۳} و باراندوز چای^{۳۴}، دریاچه ارومیه با اسامی شاهی و ارومیه و دریاچه نمک^{۳۵}، ساوجبلاغ (مهاباد)^{۳۶} نیز در قلمروی آذربایجان قرار گرفته است. رودخانه گدار^{۳۷}، قزل اوزن نیز جنوب شرقی ترین مفهوم نقشه در مرز آذربایجان است.^{۳۸}

1. Gorge Long

2. "Society for the Diffusion of Usful Knowledge"

3. Chapman & Hal

4. انوری، امیر هوشنگ، اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصویرهای جغرافیایی آذربایجان، تهران: ندای تاریخ، ۱۳۹۴، ص ۱۲۲

5. علائی، سیروس، «نظری به نقشه‌های قدیمی ایران»، ایران‌شناسی، تابستان ۱۳۷۱، ش ۱۴، صص ۲۶۹-۳۰۲

6. "PERSIA WITH PART PF THE OTTOMAN EMPIRE"

⁷ . Sahab, M. R & . . . , *Persian Gulf Atlas . . .* , Tehran: Centre for Documents & diplomatic History . . . , 2005, v 2. P

543

⁸ . Note

⁹ . Pashalick

¹⁰ . Eraskh

¹¹ .Nakhjdehvan

¹² .TALISH

¹³ . GILAN

¹⁴ . AL JEBAL or Persian Koordistan

¹⁵ . KURDISTAN

¹⁶ . Atuor

¹⁷ . Khoi

¹⁸ . Salmas

¹⁹ . Julfa

²⁰ . Marand

²¹ . Sofian

²² . Savalan

²³ . Ardebil

²⁴ . Tauris or Tabreez

²⁵ . Ajisu

²⁶ . Shahee

²⁷ . Saadabad

²⁸ . Cave of Iscanria

²⁹ . Oujan

³⁰ . Maraga

³¹ . Miana

³² . Ourumia

³³ . Shar

³⁴ . Balandooz

³⁵ . Shahee or Ourmia Salt Lake

³⁶ . Sauoh bullaghee

³⁷ . Gaidar

³⁸ . برای آگاهی بیشتر درباره این نقشه و به طور کلی موضوع آذربایجان در نقشه‌های جغرافیایی تاریخی بنگریه به: انوری، همان